

Sławomir Jędraszek

Wojownicze bóstwo Bes

w okresie hellenistycznym i rzymskim
Studium obrazu i historii

Sławomir Jędraszek

Wojownicze bóstwo Bes

w okresie hellenistycznym i rzymskim
Studium obrazu i historii

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
Gdańsk 2016

Recenzent
prof. dr hab. Adam Łukaszewicz

Redaktor Wydawnictwa
Małgorzata Kaczmarek

Projekt okładki i stron tytułowych
Karolina Zarychta

Skład i łamanie
Michał Janczewski

Publikacja dofinansowana z działalności statutowej
Wydziału Historycznego Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-7865-425-4

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel./fax 58 523 11 37, tel. 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
www.wyd.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: www.kiw.ug.edu.pl

Za poprawki edytorskie związane z konstrukcją przypisów i literatury
odpowiada wydawnictwo

SPIS TREŚCI

Podziękowania		7
Wstęp		9
Imię i geneza bóstwa		13
Miejsce Besa w mitologii		41
Obszary występowania zabytków związanych z obrazem boga Besa		59
Ikonomia boga Besa w aspekcie diachronicznym		81
Funkcje boga Besa w religii i kulturze		107
Kult boga Besa		133
Militarny wizerunek boga Besa		161
Zakończenie		199
Literatura		203
Indeks postaci historycznych		249
Ilustracje		251

WSTĘP

W niniejszej pracy autor stawia sobie za cel stworzenie zarysu portretu czczonego powszechnie boga Besa, ze szczególnym uwzględnieniem jego militarnej formuły ikonograficznej. Prezentując obraz wojowniczego Besa, należy określić czas i miejsce kultu interesującego nas tutaj bóstwa, jego charakter oraz prerogatywy, zidentyfikować atrybuty go charakteryzujące oraz określić stosunek do innych bóstw oraz stopień asymilacji z nimi, jak również odnieść się do ogromnej popularności Besa poza granicami Egiptu.

Należy zauważyć, że biorąc pod uwagę materiały służące do produkcji wizerunków Besa, w przedstawieniach tego bóstwa nie używano tylko jednego tworzywa, jak glina, kamień czy drewno. Wizerunki te tworzone z różnych materiałów, znane są też jego malarskie i rysunkowe przedstawienia. Podstawową kategorią zabytków, na której w niniejszej pracy będę się opierał, są zabytki terakotowe. To właśnie rzemiosło koroplastyczne szczególnie silnie rozwijało się w Egipcie okresu hellenistycznego i w epoce rzymskiego panowania. W sposób niezwykle zróżnicowany prezentowało ono wyobrażenia tego bóstwa, jego rozmaite formuły ikonograficzne oraz ujęcia tematyczne, mające szerokie znaczenie i związki. Niemniej jednak nie jest to jedyna kategoria źródeł przywoływanych w niniejszym opracowaniu.

Interesujące nas bóstwo będzie rozpatrywane również poprzez studia i analizę ikonograficzną; tam, gdzie jest to konieczne, uwzględniłam również informacje dotyczące jego formuły teologicznej czy dostępnych, choć w sporym ograniczeniu, źródeł historycznych, które odnoszą się bezpośrednio do apotropaicznego obrazu egipskiego boga.

Bes był niezwykle istotnym i popularnym bóstwem, silnie zakorzenionym w tradycji religii Egiptu okresu dynastycznego, okresu hellenistycznego i czasów, gdy kraj nad Nilem stał się prowincją rzymską. Jego uniwersalne funkcje, odnoszące się do ochrony czy obrony, jak też szerokie oddziaływanie w świecie starożytnym, potwierdzają bez wątpienia daleki zasięg jego popularności na obszarach starożytnego Wschodu. Bóstwo to staje się szczególnie popularne w okresie hellenistycznym, występuje

zarówno w państwowej, oficjalnej przestrzeni religijnej i kultowej, jak i pozostaje nadal silnie osadzone w prywatnej, indywidualnej religijności oraz pobożności.

Wszechstronność niejednorodnej natury Besa (Bes jest zbiorowym określeniem dla bóstw o zbliżonych cechach ikonograficznych i funkcjach), widocznej w jego rozbudowanej i wielowątkowej formule ikonograficznej, a także złożona teologia i religijne implikacje sprawiły, że egipski Bes stał się bóstwem czczonym poza Egiptem, na obszarze Wschodu starożytnego. Zabytki z nim identyfikowane zostały potwierdzone również na obszarach Grecji kontynentalnej i wyspiarskiej oraz na terytorium Italii. Należy sądzić, że w większości wpływ ten był stymulowany egipskim elementem etnicznym, tj. obecnością osadników, następnie zaś wymianą handlową. Rozpowszechnienie wizerunków Besa trzeba również łączyć z jego adaptacją przez Fenicjan, którzy – jak należy sądzić – szeroko rozpowszechnili ikonograficzną formułę bóstwa, szczególnie poza Egiptem. Występowanie Besa w sztuce religijnej Wschodu starożytnego powinno się wiązać także z uniwersalnymi funkcjami, które odnosiły się do jego apotropaicznego znaczenia. Ten fakt również warunkował pojawianie się Besa na obszarze Cypru. Fakty te dowodzą równocześnie szerokich możliwości integracyjnych i adaptacyjnych opiekuńczej formuły tego „demonicznego” bóstwa egipskiego.

Interesująca nas tutaj głównie militarna formuła Besa, czy też jego wojskowe wizerunki, została wyjątkowo silnie i jednoznacznie odzwierciedlona w ikonografii okresu ptolemejsko-rzymskiego Egiptu. Sądzić należy, że obraz wojowniczego boga wyraża jego wielowątkową, symboliczną naturę, która ukształtowała się w kontekście egipskiej teologii i tradycji. Tradycja ta łączyła Besa z szeroko rozumianą ochroną, obroną oraz walką. Obraz ten w okresie hellenistycznym ma również znacznie szersze znaczenia, związane między innymi z polityką Lagidów, stając przy tym przykład bóstwa zdolnego asymilować wielokulturowy i wieloetniczny Egipt.

Nie sposób w pojedynczym opracowaniu uwzględnić rozbudowaną formułę ikonograficzną Besa, jak również jego powszechne, wielowątkowe w znaczeniu występowanie – rezultat jego apotropaicznej natury. Dlatego też, jak zostało to już zaznaczone, będę się odwoływać do jego obrazu wojownika, bo ten właśnie aspekt najsilniej – według moich ustaleń – definiuje opiekuńczego Besa. Wizerunek ten został w pełni uformowany w zgodzie z teologią boga i zawiera szereg odniesień identyfikowanych kulturowo z nowymi zjawiskami społeczno-politycznymi w Egipcie okresu hellenistycznego. Wówczas to właśnie w portrecie opiekuńczego

bóstwa możemy odnaleźć najpełniej ukształtowanego wojownika, żołnierza, na którego teologiczny i symboliczny wizerunek składa się szereg atrybutów o wojskowych charakterze, zarówno ofensywnym, jak i defensywnym. Ów militarny obraz Besa, w myśl moich badań, stanowi niejednorodny, złożony wyraz symbolicznej definicji bóstwa, wykazującego silne związki z jego egipską genezą i religijnymi odniesieniami. Militarny obraz oraz istota Besa charakteryzują się w swojej ikonografii szeregiem cech charakterystycznych dla kultury oraz tradycji macedońskiej, greckiej czy celtyckiej, pozostając przy tym silnie osadzone w estetyce i stylach plastycznych sztuki egipskiej, co dowodzi związków ze sztuką oraz rzemiosłem starożytnego Wschodu. To właśnie zespolenie różnych tradycji wpływających na ikonograficzną formułę militarną Besa odwołuje się do wielu przemian o charakterze religijnym, kulturowym i politycznych zachodzących w okresie grecko-rzymskim.

W okresie politycznej dominacji macedońskiej dynastii Ptolemeuszy Bes-wojownik staje się niejako odzwierciedleniem politycznych i religijnych aspiracji dworu Lagidów. Właśnie owa mozaika wielu elementów składających się na militarny wizerunek interesującego nas tutaj bóstwa umożliwia wielowątkową i wielopłaszczyznową interpretację jego złożonej symboliki oraz szeregu funkcji powiązanych z szeroko rozumianą ochroną i obroną.

W niniejszej pracy najsilniej podkreślony zostanie aspekt militarny bóstwa, tak charakterystyczny i znamieny dla części jego plastycznych personifikacji. Niemniej jednak należy zauważyć, że plastyczna formuła nie była jedyną, czy też nawet dominującą tendencją w sposobach obrazowania bóstwa, bowiem także i w okresie grecko-rzymskim obecne są wizerunki Besa pozostające w zgodzie z jego tradycyjnymi wzorcami plastycznymi oraz ikonograficznymi, ukształtowanymi już w okresie Średniego Państwa, a w pełni opracowanymi w okresie Nowego Państwa.

Praca została podzielona na siedem rozdziałów, z których każdy odwołuje się do apotropaicznego boga Besa. Rozdział pierwszy przedstawia główne wątki związane z genezą interesującego nas tutaj bóstwa. Rozdział ten prezentuje ustalenia odnoszące się do określenia znaczenia imienia boga. Rozdział drugi zawiera informacje o naturze mitologicznej i teologicznej bóstwa oraz jego szerokich związkach oraz relacjach z innymi bóstwami. Kolejny rozdział zawiera informacje o tych obszarach świata starożytnego, na których zidentyfikowano zabytki związane z Besem lub jego obrazem. Rozdział czwarty prezentuje ikonograficzny rozwój boga Besa w układzie diachronicznym, którego obrazy i formuły ikonograficzne są niezwykle szeroko reprezentowane w różnorodnej gamie zabytków

wiązanych z Egiptem oraz z obszarami starożytnego Wschodu. Kolejny, piąty rozdział, zawiera informacje odwołujące się do szeregu funkcji opiekuńczego bóstwa Besa i jego różnorodnych, szerokich sposobów oddziaływania na życie człowieka. Rozdział przedostatni, szósty, prezentuje złożony problem kultu karłowatego boga Besa. Ostatnia część pracy obejmuje problematykę szczególnie interesującego mnie aspektu militarnego demonicznego Besa, głównie w okresie hellenistycznym. Pracę zamyka rozdział podsumowujący tematykę moich badań.

Zaproponowany układ ma na celu pokazać naturę i istotę bóstwa oraz przedstawić jego rozległe funkcje apotropaiczne, dzięki którym utrwalił się obraz Besa-wojownika, z tymi elementami ikonograficznymi, które determinowały nie tylko plastyczne związki i znaczenia, ale miały silne oddziaływanie religijne i magiczne.

Należy zaznaczyć, że interesujące mnie bóstwo jest przedmiotem wielu badań nowożytnych, które zajmują się kwestiami proveniencji samego Besa, jego funkcją i znaczeniem, jak też odnoszą się do rozbudowanej formuły ikonograficznej, ujętej w diachronicznych przemianach. Wielokrotnie bóstwo to wspominane jest także w kontekście opisu systemu wierzeń w starożytnym Egipcie. W tym ujęciu opiekuńczy Bes jest obecny zarówno w opracowaniach odnoszących się szczegółowo do wybranego zakresu chronologicznego, jak też występuje w pracach, które całościowo ujmują problematykę religii starożytnego Egiptu. Należy również nadmienić, że Bes w wielu opracowaniach jest określany mianem demona, określenie to jednak wydaje się być nieściśle i wynikać może z nieco mylnej, bo opartej jedynie na współczesnym znaczeniu słowa, definicji pojęcia „demon”, tym bardziej, że Egipcjanie nie znali tego pojęcia.

Bogata literatura przedmiotu dowodzi wagi problematyki odnoszącej się do interesującego nas bóstwa, które mocno zakorzeniło się w tradycji religijnej Egiptu okresu dynastycznego, hellenistycznego oraz w czasach politycznej supremacji *imperium Romanum*, dowodząc jego niezwyklej popularności.

Wielowątkowa analiza egipskiego bóstwa niejednokrotnie odwołuje się również i do jego formuły militarnej, niemniej jednak mamy do czynienia z krótkimi wzmiankami czy samym tylko zasygnalizowaniem jego formy plastycznej: wzmianki te bazują głównie na ogólnikowym odwoływaniu się do obecności w ikonografii bóstwa miecza czy sztyletu, jak również tarczy, charakteryzowanej niekiedy ze względu na swój rozmiar i kształt. Należy jednak podkreślić, że dotychczas brak monograficznego opracowania odwołującego się do szerokiego ujęcia i określenia znaczenia ikonograficznego obrazu Besa-wojownika.